

IKKI TILLI TERMINOLOGIK LUG‘ATLARDA TERMINLARNING EKVIVALENTLIGI VA LEKSIKOGRAFIK MODELLASHTIRISH MASALALARI

Madraximova Durdona Umirbekovna,
Toshkent axborot texnologiyalari universiteti
Chet tillar kafedrasida assistenti
E-mail: madraximovad9@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada ingliz–o‘zbek va o‘zbek–ingliz terminologik lug‘atlarda terminlarning ekvivalentlik darajasi, ularni tizimlashtirish tamoyillari hamda leksikografik modellashtirish jarayonlari tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida terminlarning semantik hajmi, kontekstual xususiyatlari, morfologik moslashuvi hamda funksional qo‘llanish doirasi o‘rganildi. Shuningdek, raqamli lug‘atlar va sun‘iy intellekt asosidagi tizimlarning zamonaviy leksikografiyaga ta‘siri ilmiy asosda yoritildi. Natijada terminologik ekvivalentlikni baholashning ko‘p bosqichli modeli taklif etildi.

Kalit so‘zlar: ikki tilli leksikografiya, terminologik tizim, ekvivalentlik, semantik tahlil, raqamli lug‘at, sun‘iy intellekt.

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы эквивалентности терминов в англо-узбекских и узбекско-английских словарях. Анализируются принципы систематизации терминов, их семантические особенности, морфологическая адаптация и функциональная реализация. Особое внимание уделяется роли цифровых словарей и технологий искусственного интеллекта в развитии современной лексикографии.

Ключевые слова: двуязычная лексикография, терминология, эквивалентность, цифровой словарь, искусственный интеллект.

Abstract. This article examines the issue of term equivalence in English–Uzbek and Uzbek–English terminological dictionaries. The study analyzes principles of systematization, semantic scope, morphological adaptation, and functional application of terms. Particular attention is paid to digital lexicography and artificial intelligence technologies in modern dictionary development. A multi-level model for evaluating terminological equivalence is proposed.

Keywords: bilingual lexicography, terminology, equivalence, semantic analysis, digital dictionary, artificial intelligence.

Kirish. Globallashtirish sharoitida ilmiy axborot almashinuvi jadallashtirib, turli tillar o‘rtasidagi terminologik muvofiqlik dolzarb masalaga aylandi. Ingliz tilining xalqaro ilmiy makondagi ustuvor mavqei o‘zbek terminologiyasini standartlashtirish va ikki tilli lug‘atlarni takomillashtirish zaruratini yuzaga keltirmoqda. Ikki tilli lug‘atlar ilmiy tushunchalarni konseptual jihatdan moslashtirish vositasi sifatida muhim ahamiyat kasb etadi. Termin muayyan ilmiy tushunchani ifodalovchi, semantik jihatdan aniq va chegaralangan til birligidir. Turli tillarda tushunchalar tizimining farqlanishi ekvivalentlik masalalarini murakkablashtiradi.

Adabiyotlar tahlili. Mazkur tadqiqot doirasida ikki tilli leksikografiya va terminologiya masalalariga oid yetakchi olimlar, jumladan, Atkins, Rundell, Béjoint, Hartmann va Tarp kabi tadqiqotchilarning ilmiy qarashlari tahlil qilindi. Ushbu manbalarda terminologik ekvivalentlik, lug‘at tuzish tamoyillari hamda leksikografik modellashtirishning nazariy asoslari keng yoritilgan bo‘lib, ular mazkur tadqiqot uchun metodologik asos vazifasini o‘tadi. Shuningdek, o‘zbek tilshunoslari tomonidan olib

borilgan izlanishlar asosida milliy terminologik tizimni shakllantirish, standartlashtirish va zamonaviy raqamli lugʻatlar yaratish masalalari umumlashtirildi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ishda qiyosiy tahlil, semantik-komponent tahlil, leksikografik modellashtirish hamda diskursiv kuzatuv metodlaridan foydalanildi. Terminlarning ekvivalentlik darajasi denotativ, konnotativ va funksional mezonlar asosida baholandi.

Tahlillar va natijalar. Ikki tilli terminologik lugʻatlarda ekvivalentlik masalasi zamonaviy tilshunoslik va leksikografiyaning markaziy muammolaridan biridir. Ilmiy-texnik taraqqiyot jadallashgan sharoitda yangi tushunchalar, atamalar va konseptlar paydo boʻlib, ularni milliy til tizimiga izchil va ilmiy asosda joriy etish zarurati yuzaga kelmoqda.

Ayniqsa, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, raqamli iqtisodiyot, sunʼiy intellekt va kibernetika sohalarida termin yaratish hamda tarjima qilish jarayoni dinamik xususiyat kasb etmoqda. Shu bois ikki tilli lugʻatlarda terminlarning semantik aniqligi, funksional mosligi va kontekstual barqarorligi alohida ahamiyatga ega.

1. Terminologik ekvivalentlik turlari va ularning xususiyatlari. Ilmiy manbalarda terminologik ekvivalentlik odatda uch turga ajratiladi: toʻliq, qisman va nol ekvivalentlik.

Toʻliq ekvivalentlik holatida ikki tildagi terminlar denotativ va konseptual jihatdan toʻla mos keladi. Bunda tushuncha hajmi, mazmun chegarasi va qoʻllanish sohasi bir-biriga muvofiq boʻladi. Masalan, “software” termini oʻzbek tilida “dasturiy taʼminot” shaklida qoʻllanilib, mazmun va funksional jihatdan mos tushadi. Bunday holatlarda tarjima jarayoni nisbatan soddaroq kechadi, biroq terminning sohaviy aniqligini saqlash baribir muhim hisoblanadi.

Qisman ekvivalentlik esa termin maʼnosining ayrim komponentlari mos tushib, boshqalari farqlanishi bilan xarakterlanadi. Masalan, “network” termini oʻzbek tilida “tarmoq” deb tarjima qilinadi. Biroq ingliz tilida ushbu termin kengroq semantik maydonga ega boʻlib, ijtimoiy, texnologik yoki biologik tizimlarni ham ifodalashi mumkin. Oʻzbek tilida esa u koʻproq texnik yoki kommunikatsion mazmunda qoʻllanadi. Demak, qisman ekvivalentlikda semantik-komponent tahlil muhim ahamiyat kasb etadi.

Nol ekvivalentlik holatida esa maqsad tilida muqobil termin mavjud boʻlmaydi va izohli tarjima yoki tavsifiy ifoda qoʻllaniladi. Masalan, “blockchain” termini dastlab oʻzbek tilida izohli shaklda – “blokklar zanjiri asosidagi maʼlumot saqlash texnologiyasi” tarzida berilgan. Vaqt oʻtishi bilan esa termin transkripsiya yoki moslashtirilgan shaklda (“blokcheyn”) qoʻllanila boshladi. Bu jarayon terminologik adaptatsiya deb ataladi.

2. Semantik-komponent tahlil va konseptual moslik. Terminologik ekvivalentlikni aniqlashda semantik-komponent tahlil muhim metod hisoblanadi. Ushbu yondashuvga koʻra, har bir termin maʼno tarkibiy qismlarga ajratilib, ularning moslik darajasi aniqlanadi. Masalan, “database” termini quyidagi semantik komponentlarga ega: maʼlumot, tizimlilik, elektron shakl, boshqaruv imkoniyati. Oʻzbek tilidagi “maʼlumotlar

bazasi” termini ham ayni komponentlarni qamrab oladi. Shunday qilib, komponentlar darajasidagi moslik to‘liq ekvivalentlikni ta’minlaydi.

Biroq ayrim hollarda terminning konnotativ yoki funksional komponentlari farqlanishi mumkin. Masalan, “security” termini ingliz tilida keng semantik doiraga ega bo‘lib, “xavfsizlik”, “himoya”, “ishonchlilik” kabi ma’nalarni anglatadi. O‘zbek tilida esa har bir ma’no alohida termin bilan ifodalanadi. Shu sababli kontekst tahlili termin tanlashda hal qiluvchi omil bo‘lib xizmat qiladi.

3. Leksikografik modellashtirish tamoyillari. Ikki tilli terminologik lug‘at yaratishda leksikografik modellashtirish muhim bosqich sanaladi. Lug‘at maqolasi strukturaviy jihatdan aniq va tizimli tuzilishi lozim. Odatda lug‘at maqolasi quyidagi elementlardan iborat bo‘ladi:

termin (asosiy birlik);

grammatik ko‘rsatkichlar;

soha belgisi (masalan, AKT, iqtisodiyot, tibbiyot);

asosiy ekvivalent;

qo‘shimcha yoki variant ekvivalentlar;

izoh yoki definitysiya;

kontekstual misol.

Bunday tuzilma foydalanuvchiga terminning nafaqat tarjimasini, balki uning funksional va diskursiv xususiyatlarini ham anglash imkonini beradi. Ayniqsa, ilmiy matnlar bilan ishlovchi tadqiqotchilar uchun kontekstual misollarning mavjudligi muhimdir.

4. Raqamli lug‘atlar va korpus texnologiyalari. Zamonaviy leksikografiyada raqamli lug‘atlar ustuvor ahamiyat kasb etmoqda. Elektron lug‘atlar real vaqt rejimida yangilanish, yangi terminlarni tezkor kiritish va statistik ma’lumotlarni tahlil qilish imkonini beradi. Korpus lingvistikasi asosida terminlarning qo‘llanish chastotasi, kollokatsion xususiyatlari va diskursiv faoliyati aniqlanadi.

Masalan, ma’lum bir terminning ilmiy maqolalarda, rasmiy hujjatlarda yoki ommaviy axborot vositalarida qay darajada qo‘llanishi uning funksional barqarorligini ko‘rsatadi. Agar termin turli kontekstlarda izchil qo‘llansa, u terminologik tizimda mustahkam o‘rin egallagan hisoblanadi.

5. Sun’iy intellekt va avtomatik tarjima tizimlari. So‘nggi yillarda sun’iy intellekt asosidagi tarjima tizimlari terminologik moslikni aniqlashda muhim vositaga aylandi. Neyron tarmoqlar asosida ishlovchi tizimlar katta hajmdagi matnlarni tahlil qilib, terminlarning ehtimoliy ekvivalentlarini aniqlaydi. Biroq bunday tizimlar hamisha ham semantik nozikliklarni to‘liq hisobga olmaydi. Shu bois inson omili – mutaxassis tarjimon va terminologlarning ishtiroki zarur bo‘lib qolmoqda.

Sun’iy intellekt yordamida kontekstni avtomatik tahlil qilish, terminlarning polisemik xususiyatlarini aniqlash va eng mos variantni tanlash imkoniyati kengaymoqda. Kelgusida

raqamli platformalar asosida yaratiladigan interaktiv terminologik bazalar ikki tilli lugʻatlarning samaradorligini yanada oshirishi kutilmoqda.

6. Terminologik standartlashtirish muammolari. Ikki tilli lugʻatlarda uchraydigan asosiy muammolardan biri – terminlarning turlicha variantlarda qoʻllanishidir. Masalan, ayrim terminlar transkripsiya asosida, boshqalari esa tarjima asosida beriladi. Bu esa ilmiy matnlarda birlikning buzilishiga olib keladi. Shuning uchun terminologik standartlashtirish jarayonida davlat meʼyorlari, ilmiy kengashlar va soha mutaxassislarining hamkorligi muhim ahamiyatga ega.

Standartlashtirish jarayonida quyidagi mezonlarga eʼtibor qaratish lozim:

terminning qisqaligi va ixchamligi;

semantik aniqligi;

talaffuz va yozuv qulayligi;

xalqaro terminologiya bilan uygʻunligi.

Tahlillar shuni koʻrsatdiki, terminologik ekvivalentlikni baholashda kontekstual va funksional mezonlar ustuvor ahamiyatga ega. Raqamli texnologiyalar lugʻatshunoslikning yangi bosqichini boshlab berdi va terminologik aniqlikni oshirishga xizmat qilmoqda.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, ikki tilli terminologik lugʻatlar ilmiy-kommunikativ jarayonning ajralmas qismi hisoblanadi. Ularni yaratishda semantik tizimlilik, koʻp bosqichli ekvivalentlik modeli va raqamli texnologiyalar integratsiyasi muhim omil hisoblanadi. Kelgusida korpus lingvistikasi va sunʼiy intellekt asosida ishlab chiqilgan lugʻatlar samaradorlikni yanada oshiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati:

1. Atkins B.T.S., Rundell M. The Oxford Guide to Practical Lexicography. Oxford University Press, 2008.
2. Béjoint H. Modern Lexicography: An Introduction. Oxford University Press, 2010.
3. Cowie A.P. English Dictionaries for Foreign Learners. Oxford University Press, 1999.
4. Hartmann R.R.K. Lexicography: Principles and Practice. Academic Press, 2001.
5. Landau S.I. Dictionaries: The Art and Craft of Lexicography. Cambridge University Press, 2001.
6. Tarp S. Theoretical Lexicography. John Benjamins, 2003.
7. Nurmatov B. Oʻzbek terminologiyasining nazariy asoslari. Toshkent, 2019.
8. Shakirov R. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va terminologiya. Toshkent, 2020.